

Verebes Ingrid

Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Tehát valahogy mindenki termőre fordul” – Normatív diskurzusok az anyaságról, a gyerekvállalásról és a gyerektelenségről¹

Ordinary, said Aunt Lydia, is what you are used to. This may not seem ordinary to you now, but after a time it will. It will become ordinary.

Margaret Atwood: The Handmaid's Tale

Bevezetés

A tudománynépszerűsítő kiadványokkal foglalkozó HVG Könyvek 2019 nyarán jelentette meg Tanács Eszter *Nők gyermek nélkül* című kötetét, melyben tizennyolc 30-75 év közötti gyerektelen nő – köztük négy ismert ember – mondja el a történetét, valamint öt, a szerző által felkért szakértő (egy-egy családszociológus, pszichiáter, történész és két pszichológus) is nyilatkozik (2019a). A könyvajánlót Singer Magdolna gyásztanácsadó, az utószót Péterfy-Novák Éva író, az *Egyasszony* szerzője írta. A könyv megjelenését követően több online interjú készült Tanács Eszterrel (HVG, Index, Glamour), szervezett a kiadó beszélgetőműsort, sor került televíziós szereplésre Jakupcsek Gabriella talkshow-jában, jelentek meg pszichológusok által írt cikkek, blogbejegyzések és számos olvasói értékelés is.

Tanulmányomban azt vizsgálom, miként konstruálódik a *gyerektelenség*, a *gyerekvállalás* és az *anyaság* fogalmak jelentéstartalma egyrészt ebben a populáris interjúkötetben, másrészt a népesedési folyamatokat tárgyaló domináns – demográfiai, közpolitikai – diskurzusokban. A kritikai diskurzuselemzés elveit, ismérveit (van Dijk 2000, Foucault 1991) szem előtt tartva keresem ezekben a szövegekben az olyan diskurzusstratégiákat,

¹ A tanulmány a szerző eddig nem publikált szakdolgozatán alapul, melyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tanulmánya mesterszakán védett meg 2021-ben.

diskurzív elemeket, melyek egymást létrehozva, alakítva, erősítve hivatkozási alapját képezik a társadalmi (nemi) egyenlőtlenségeket újratermelő népesedéspolitikai törekvéseknek. Megközelítem így konstrukcionista, mely szerint a valóság nem eleve adott, elérhető, objektívan megvizsgálható jelenségek összessége, hanem mi magunk teremtjük meg, hozzájuk létre, azaz konstruáljuk meg azokat (Szöllősi 2012).

A tanulmányban először néhány demográfiai, a reprodukció főbb mutatóit, ismérveit tárgyaló jelentést vizsgállok, bemutatom az elméleti kereteket, az alkalmazott módszereket és a hol implicit, hol explicit módon megmutatkozó szubjektív kutatói szempontokat, véleményeket, értékítéleteket, majd rámutatok a demográfiai narratívára, a népesedéspolitikai diskurzus és a családpolitikai intézkedések összefüggéseire. Ezt követően a *Nőke gyermek nélkül* című könyv interjúszövegeit elemzem a tematikus analízis (Terry et al. 2017) módszerével (figyelembe véve, hogy azok szerkesztett szövegek), valamint röviden kitekintek a szakértőkkel és a szerzővel készült interjúkra, végül összegzem a diskurzusok közötti kapcsolódási pontokat és azok folyamányait.

Tanulmányom fő állítása, hogy a reprodukciós magatartást tárgyaló magyarországi diskurzusok a differenciáló – az egyes csoportok reprodukcióját támogató, más csoportokat a reprodukcióból kirekesztő – családpolitikai intézkedések legitimálásának olyan eszközei, melyek egyúttal normalizálják a nőkre vonatkozó pronatalista elvárásokat és az egyenlőtlen nemi viszonyokat is. A mai magyarországi népesedéspolitikai diskurzus szinte kizárólag a nőket szólítja meg és a reprodukció körül jelöli ki elsődleges feladataikat; szülés, gyerekgondozás, egyéb fizetetlen háztartási munkák ellátása. A tradicionális családmodellt eltető, pronatalista diskurzusba illeszkednek bele a vizsgált, funkcionalista megközelítésű demográfiai jelentések, melyek egyúttal meg is teremtik ennek a diskurzusnak a kontextusát. A gyereket és az anyaságot idealizáló narratíva és a nővel szembeni szerepelvárások leképeződnek a szintén csak a nőket megszólaltató és vizsgáló *Nőke gyermek nélkül* című könyvben és az arról való beszédmódban is. A bemutatott diskurzusok abban is egységesek, hogy az – egyébként gyakran ellentmondásos – elvárásoknak való megfelelés problematikáját és a megoldását is individuális szintre, az egyénhez, esetünkben a nőkhöz rendelik.

A demográfia szerepe a népesedéspolitikai diskurzusban

A demográfia mint tudományterület európai intézményesülése a 18-19. század fordulóján a népszámlálás elterjedésével, a nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan kezdődött meg. A népszámlálás és a népességnyilvántartás általánossá válását egyrészt a soknemzetiségű és a gyarmattartó birodalmak

igénye indukálta a más nemzetiségűek és a gyarmatiak etnikai és vallási megkülönböztetésére, másrészt szerepet játszottak hadászati (katonai szolgálatba állítható férfiak száma) és gazdasági (munkaerőpiac ismerete, tervezhetősége) szempontok is. Az adatgyűjtés módszere, az adatok rendszerezése később a hatalmi és politikai elvárásoknak és érdekeknek megfelelően folyamatosan bővült, alakult (Melegh 2000, Őri 1998). A népesedési, így a reprodukciós folyamatok ellenőrzése, szabályozása és befolyásolása a modern kori hatalom gyakorlásának egyik fontos eszközévé válik úgy, hogy a „gondoskodó” állam a társadalmi egyensúly, a „minőségi” élet és a gazdasági (kapitalista) fejlődés nevében folytatja ezt a beavatkozást (Foucault 1992, Melegh 2000). Melegh Attila a demográfia és a diskurzusok szerepét, jelentőségét a nemzetközi pro- és antinatalista globális népesedéspolitika történeti alakulásán keresztül szemlélteti biopolitikai és biohatalmi fogalmi keretben (2000). A 20. század első felétől az angolszász globális népesedéspolitikai törekvések a dél- és kelet-európai, valamint az ázsiai bevándorlás és a túlnépesedés vélt következményeinek „kezelésére”, irányultak. A bevándorlás korlátozása mellett megjelent a reprodukció szabályozása is: bizonyos csoportok (harmadik világbeliek, bevándorlók, alsóbb osztálybeliek) esetében visszafogással, korlátozással, más csoportok (fejlett nyugati felső- és középosztály) esetében ösztönzéssel. A tudományos és a közéleti diskurzusban a mai napig domináns demográfiai átmenet elméletével² összekapcsolódva tematizálódik az erőforrások szűkössége, a társadalmi-gazdasági fejlődés és haladás fontossága, valamint a kelet-nyugat diskurzus, melyek együttesen jelölik ki a reprodukcióra „érdemes” és „érdemtelenek” csoportjait (Melegh 2000).

Biohatalom és pszichohatalom

A fent említett biopolitika és biohatalom fogalma Michel Foucault nevéhez fűződik, aki a hatalmi struktúrák, intézkedések, diskurzusok, a tudás, az államapparátus és az intézmények összefüggéseit, viszonyrendszereinek történeti (ki)alakulását vizsgálta. Felügyelet és büntetés című könyvében a modern kori hatalom létrejöttét és eszközeit írja le; hogyan módosul a halál felügyeletének jelentősége és lesz az élet a hatalom gyakorlásának elsődleges célpontja, területe, miként alakul ki a normalizáló társadalom, hogyan

² Demográfiai átmenet: hosszú távú folyamat, mely során egy társadalom a modernizáció hatására (emelkedő életszínvonal, az individualizáció, urbanizáció, oktatás, stb.) a magas születési és magas halálozási arány jellemezte állapotból eljut az alacsony születési és alacsony halálozási arány jellemezte helyzetig, mely végül alacsony szinten stabilizálódik (Melegh 2000, 163–164).

szerveződik az egyének (testek) fegyelmezése, irányítása (1990). A biopolitika a népesség alakulását (születés, halálozás, egészségügy, várható élettartam) szabályozó, befolyásoló eljárásokra fókuszál, így kerül a statisztikai adatokat gyűjtő, nyilvántartó és elemző, intézményesített demográfia az állam fennhatósága alá (Foucault 1992, Melegh 2000). Foucault szerint a népesség alakítását a gazdasági célokhoz, a tőkefelhalmozáshoz igazító biohatalom a kapitalizmus kialakulásának előfeltétele, melynek erős, jó képességű lakosságra van szüksége (1992, 123–125). Byung-Chul Han továbbgondolva a Foucault által leírt, testeket ellenőrző és irányító biohatalmi rendszert a mai neoliberais kapitalizmus esetében már pszichohatalomról beszél, amely nem közvetlenül, kívülről, hanem belső kényszereken keresztül fegyelmez (2020). A neoliberais berendezkedésben az önmagát szabadnak gondoló *projektum* folyamatosan a saját teljesítményén, önmegvalósításán dolgozik, tehát önmagát fegyelmezi és zsákmányolja ki. A pszichohatalom azért is különösen hatékony, mert ha valaki kudarcot vall, az magát hibáztatja és maga miatt szegyenkezik” és az önmagával magányosan küzdő *teljesítmény-szubjektumban* nem alakul ki a rendszerrel szembeni ellenállás és az egyének közötti összefogás sem (Han 2020, 14).

Funkcionalizmus és normativitás a demográfiai jelentésekben

A hazai népesség alakulásáról, folyamatairól (termékenység, házasságkötés és párkapcsolatok, válás, halandóság, migráció) a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézete készít rendszeresen elemzéseket, melyeket saját kiadványaikban tesznek közzé. Ezek egyike a háromévente megjelenő *Demográfiai portré*, melynek Gyermekvállalás című fejezete veszi végig a reprodukcióval összefüggő legfontosabb mutatókat, így például a teljes termékenységi arányszámot³, az első gyerek vállalásának tényleges és ideális életkorát, az ideális, a tervezett és a megvalósult gyermekszámot, a gyerektelenek arányát és a házasságon kívüli gyerekvállalást.

Az *ideális gyermekszám*⁴ Kapitány és Spéder szerint „kiemelt szerepű” mutató, mely „gyakran használatos a társadalomban élő elvárások (normák) és ajánlások, illetve a potenciális termékenységi szintek meghatározásakor” (2018, 62). Arra, hogy mi az ideális gyerekszám a közvélemény szerint és miért

³ Teljes termékenységi arányszám: amennyiben az adott évi gyermekvállalási viszonyok állandósulnának, akkor egy szülőképes korú (15–49) nő élete folyamán átlagosan hány gyermeket szülne.

⁴ „Az ideálisnak tartott gyermekszám azt mutatja, miként vélekednek az emberek arról, hogy egy általános család belső életére nézve mekkora a ‘helyesnek’, ‘jónak’ tartott gyermekszám. A magyarországi gyakorlat szerint általában a következő kérdésre adott válasszal mérjük: ‘Általánosságban hány gyermek ideális egy családban?’” (Kapitány és Spéder 2018, 64).

marad el a ténylegestől, a KSH NKI egyik kutatási jelentése egy teljes tanulmányt szán (S. Molnár 2011b). E tanulmány szerzője szerint az ideális gyerekszám azért fontos, mert a társadalmi normák befolyásolják az egyéni magatartást, tehát kihatnak a tényleges viselkedésre, aztán mégis arra a következtetésre jut, hogy az ideális gyermekszám átlaga követi a termékenység csökkenését (S. Molnár 2011b, 72–73), így nem tudjuk meg, hogy van-e okság, és ha igen, milyen irányú. Ugyanez a probléma felmerül az ideális gyerekvállalási életkor esetében is, mely szintén „elmarad” (alacsonyabb) a ténylegeshez képest, holott „az ideális életkorok mind a nők, mind a férfiak körében ‘figyelmeztető jelként’ működnek, jelzik számunkra, hogy eljött a családalapítás ideje” (Kapitány és Spéder 2018, 62). Ezek alapján felmerül az a lehetőség, hogy az „ideális” típusú mutatószámok mérésének a funkciója valójában nem az előrejelzés, hanem az egyéni magatartás befolyásolása.

Egyes attitűdvizsgálatokban előkerül a gyerek fontossága, szerepe is, amit többek között olyan állításokkal vizsgálnak, hogy „nem lehet igazán boldog, akinek nincs gyermeke”. A gyerekvállalás⁵ és a gyerek értéke közötti kapcsolatról Pongrácz Tiborné tizenegy európai ország adatai alapján készített nemzetközi összehasonlítást, melyben azt találta, hogy Magyarországra jellemző a „gyermekcentrikusság” és a tudatos gyerektelenség elutasítása, ugyanakkor magas a gyerektelenség aránya (2007). A kutató megfogalmazása szerint Magyarország esetében a tudatos gyerektelenségről „valójában még nem beszélhetünk” (Pongrácz 2007, 206), ő mégis ezt látja a legnagyobb veszélynek, mert „a társadalom értékrendjének negatív változásához, az önző, hedonista életfelfogás, az individualizáció erősödéséhez vezet” (Pongrácz 2007, 209), annak ellenére, hogy a gyerek fontossága, a gyermekcentrikus attitűd fordított összefüggést mutatott a termékenységi arányszám alakulásával: a „jobban teljesítő” országok elfogadóbbak azokkal, akiknek nincs gyerekük, és kevésbé tartják a gyereket az élet elengedhetetlen részének (Pongrácz 2007, 204).

A Pongrácz által 2011-ben szerkesztett és részben írt, *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai* című, már fentebb is idézett kutatási jelentés összesen hét tanulmányban vizsgálja a demográfiai értékrendben, a párkapcsolati magatartási normákban kialakult változásokat, a gyerekszám preferenciákat, a nemi szerepmegosztásra, a család és a munka összeegyeztetésére, az anyák munkavállalására és az apákra vonatkozó attitűdöket, valamint a pronatalista népesedéspolitikát támogatottságát. A jelentés a „közmegitélés értékvilágának” feltárására koncentrált, amely bár szorosan összefonódik az egyéni motivációkkal, döntésekkel és az intézményes hatásokkal, ezeknek az összefüggéseknek a megismerésére,

⁵ A gyakran használatos „gyermekvállalás” kifejezés választást, tudatos döntést, tervezést feltételez, mely az erőforrásokkal rendelkező középosztály valóságán belül értelmezhető.

bemutatására a szerkesztői bevezető szerint nem törekszik (Pongrácz 2011a, 7).

Nem csak ezeknek az összefüggéseknek a hiánya kérdőjelezi meg a kutatási jelentés eredményeit, hanem az alkalmazott módszertan is. „A közösségi normákról, elvárásokról nehéz a reprezentatív mintákon végzett adatgyűjtések eszközével képet alkotni”, mondja a párkapcsolati „magatartási normákat” vizsgáló tanulmány szerzője, de felülemelkedik a problémafelvetésén azzal, hogy az emberek nagy része az ilyen direkt kérdésekre azt válaszolja, amit szerinte a többség gondol (S. Molnár 2011a, 48–49). Azáltal, hogy a kutatóban nem merül fel másik – kiegészítő – módszer alkalmazása és számára az rendben van, hogy a kérdések megválaszolása során nem az hangzik el, amivel a megkérdezett személy szerint azonosul, megkérdőjeleződik a kutatási eredmények érvényessége, hiszen a válaszadók által *feltételezett* normákat fogja felmérni. Az ilyen attitűdkutatások eredményeit befolyásolhatja az is, amikor a kérdésfelvetés állásfoglalást tartalmaz („nem lehet igazán boldog az, akinek nincs gyermeke”), vagy az értékelendő állításokban nem egyenlő arányban szerepelnek támogató és elítélő mondatok, valamint – írja S. Molnár – amikor a kérdések egymásutánja sugallja, hogy „a válaszadók a tradicionális életpályában gondolkodjanak” (2011a, 60).

A kutatási jelentés egyértelmű értékítéleteket, véleményeket is megfogalmaz. Bár idézőjelben, de megjelenik a „csonka” mint egyszülős család, a házasságkötések száma „drámaian” csökken, míg az élettársi kapcsolatok száma „terjed” (Pongrácz 2011b, 17), ugyanakkor Magyarország „kitüntetett pozíciót” ért el abban, hogy milyen sokan vélik úgy, hogy a gyerek a boldog élet feltétele (S. Molnár 2011b, 69), de abban is „kitűnünk”, hogy a többség rossznak vagy nagyon rossznak tartja a gyermektelen párok számának növekedését (S. Molnár 2011b, 77), mégis negatív, sőt „tragikusabb” a kép, ha a gyerekvállalási magatartás várható alakulását nézzük (Pongrácz 2011a, 15). A gyerekvállalás felelősei elsősorban a nők: „reprodukciós funkciójuk teljesítése” nemzetstratégiai érdek (Pongrácz 2011b, 30), ugyanakkor „halogató magatartásuk” miatt emelkedik közöttük a végül gyerek nélkül maradók aránya (Pongrácz 2011a, 15), 60%-uk „hajadonként fogja leélni az életét”, ráadásul a házasság nők 25%-a csak 30–34 éves kora között „határozza el magát a férjhez menésre” (Pongrácz 2011b, 18), de a válaszokat is inkább ők kezdeményezik, mivel „sokkal érzékenyebbek az otthoni konfliktusra” (Pongrácz 2011b, 27). A kutatási jelentés hét tanulmányából egy foglalkozik kimondottan a férfiakkal, pontosabban a családban betöltött szerepükre vonatkozó elvárásokkal (Spéder 2011), de ebben a fejezetben sincs számonkérés, felelősségre vonás a férfiak reprodukciós funkciójával összefüggésben.

Ezek a kutatások nem csak a népesség alakulásával kapcsolatos társadalmi-gazdasági relációkat írják le, hanem véleményt formálnak, értékeket konstruálnak és normalizálnak. Ez a kritika nem új, Adamik Mária például több mint 20 éve, 1999-ben elég konkrét kérdéseket tett fel a demográfia társadalomtudományok közötti helyéről, helyzetéről, valamint felhívta a figyelmet a demográfiai jelentésekben „hemzsegő” ellentmondásokra, a kutatói megközelítés, nézőpont, valamint az értékpreferenciát mérő survey módszer megkérdőjelezhetőségére. Adamik szerint ezek a kutatások nem a népesség valódi állapotát tükrözik, hanem azt, amit a kérdező hallani szeretne (1999).

Tóth Olga és Dupcsik Csaba a családformák változásának vizsgálati kapcsán vetik fel, hogy vajon feladata-e egyáltalán a demográfiának, hogy a családi struktúrák leírásával foglalkozzon (2007). Ők azt feltételezik, hogy az értékvizsgálatok során a megkérdezettek többsége nem feltétlenül azért ért egyet bizonyos állításokkal, mert valóban úgy gondolja, hanem mert nincs egy másik elérhető vélemény, alternatív diskurzus (Tóth és Dupcsik 2007).

Tóth szerint sok kutatás figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy azokban az európai országokban magasabb a termékenységi ráta, ahol megfelelő és elérhető intézményrendszer van kiépítve, és egyenlőbbek a nemi viszonyok (2012). Tanulmányában rámutat a tipikus kutatói érvelés (evidencia, hogy lesz gyerekünk, szeretjük a gyerekeket) hibájára, mert nem veszi figyelembe, hogy valakinek nem lehet gyereke, nem törődik a gyerekvállalás nehézségeivel (például a szülés utáni depresszióval, a párkapcsolattal való elégedettség csökkenésével), és hogy mindez mennyi lemondással jár, tehát nem csak pozitív hozadéka van.

Murinkó Lívია hat ország adatait elemezve veti össze a gyerekneveléssel járó feladatok nemek szerinti megosztásának alakulását a nemi szerepekre vonatkozó attitűdökkel (2014). Az elemzés során Murinkó mind a hat országban, a nők és a férfiak esetében is együttjárást talált a gyerekneveléssel járó feladatok egyenlőtlen megosztása és a nemi egyenlőtlenségek elfogadása között (2014, 91). Murinkó tanulmányában röviden ismerteti Sharon Hays *intenzív anyaság* fogalmát is (2014, 70). Hays írásában bemutatja az anyaság társadalmi konstrukcióját és azt a gyerekközpontú szemléletet, mely szerint a gyerek gondozásáért, felneveléséért, szellemi és fizikai jóllétéért az anya a felelős, és amely elvárásoknak akár a saját igényeit háttérbe szorítva kell megfelelnie (1996). Csányi Gergely és Kerényi Szabina világrendszerelméleti megközelítésben mutatják be a „jó anya” mítoszának kialakulását a középkortól kezdve a szocialista időszakon át napjainkig, melyet a demográfiai válság, illetve az azt megoldani kívánó intézkedések és propaganda indítottak be (2018). Napjainkban a „jó anya” alaposan tájékozódik, annak megfelelően hozza döntéseit, tudatos fogyasztó, aki nem csak a lehető legjobban gondoskodik a

család jóllétéről, hanem mindezt önzetlenül, saját igényeit hátrасorolva teszi (Csányi és Kerényi 2018).

A demográfiai diskurzusban uralkodó pronatalista, gyerekközpontú, egyenlőtlen férfi-női szerepekben gondolkozó megközelítés egyik oka a magyarországi családşociológia hiányosságaira vezethető vissza (Adamik 1999). Azáltal, hogy az elmúlt évtizedekben nem alakult ki a megváltozott családi struktúrákat, viszonyokat megértő és tükröző fogalmakészlet, nem maradt más beszédmód, mint a funkcionalista elméleti keret, ahol „az államéval azonosuló demográfiai nézőpontból fogalmazódnak meg a kérdések és a válaszok is”, mely megközelítés a népesedéşpolitikai diskurzusban „szinte kizárólagos” (Adamik 2000, 198).

Népesedéşpolitikai diskurzus és családpolitikai intézkedések

A népesedéşpolitikai diskurzus történeti alakulását Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes tanulmánya mutatja be, amely az 1960-86 közötti években zajló népesedéşsel kapcsolatos nyilvános megszólalások beszédmódját elemzi (1990). A népesedéşpolitikai diskurzust kezdetben a szinte kizárólag a pronatalista, tradicionális értékeket képviselő népies csoport alakította, majd megjelent néhány „urbánusnak tekinthető” megszólaló, akik változó erősségű és típusú ellenvéleményeket fogalmaznak meg. A vitába még később kapcsolódtak be a demográfusok, a népesedéş kérdések „szakértői, legitim birtokosai”, akiknek egyúttal politikai tanácsadói szerepük is volt. A népesedéşpolitikai vitában tettenérhető volt a politikai tartalom, a résztvevők pozíciója, nézetei, stratégiája és a csoportok közötti viszonyok alakulása is (Heller, Némedi és Rényi 1990).

A jelenleg uralkodó, tradicionális női-férfi szerepeket előíró népesedéşpolitikai narratíva tettenérhető a „családok védelmérő” szóló nemzeti konzultációban, melyről Kövér Ágnes készített diskurzuselemzést (2018; 2019). A két tanulmány bemutatja, hogy a „konzultáció” kérdései valójában inkább állítások, tehát a konzultáció célja nem az információszerezés, hanem a kormány már kész terveinek legitimálása, az általuk kínált értelmezés és igazság elfogadtatása és kanonizálása (Kövéř 2018). A konzultációban megjelenik a népességfogyás, utalnak „kutatásokra”, melyek szerint a magyarok több gyereket szeretnének, mint amennyit vállalni tudnak, de a nyílt és burkolt előírások tetten érhetőek Orbán Viktor miniszterelnök megszólalásaiban is, így például a III. Demográfiai Fórumon előadott beszédében is:

(...) a magyar meggyőződés szerint minden gyermeknek joga van apához és anyához, tehát amikor családról beszélünk, és családtámogatásról, akkor mi

a hagyományos családokat támogatjuk, a hagyományos családmodellt védjük, és másfelől nemzeti keretekben is gondolkodunk, mert azt gondoljuk, hogy a család és a gyermek nem más, mint a nemzeti közösség biológiai újratermelésének előfeltétele. Ha nem működnek a családok, ha nincsenek gyerekek, akkor egy nemzeti közösség el tud tűnni. (Orbán 2019b)

Megfogalmazásával Orbán egyidejűleg zárja ki – a magyar nép nevében – a nem heteroszexuális embereket a reprodukcióból, teszi az egyenlőtlen női-férfi viszonyokat fenntartó „hagyományos” családmodellt az egyetlen elfogadható lehetőséggé, redukálja a családot a reprodukció eszközévé (vö. Adamik 2000) és helyezi az egész nemzet nacionalista alapokra.

Orbán 2018-ra vonatkozó éwertékelő beszédében megállapítja, hogy a „kutatások szerint a kormány családpolitikáját az emberek 80 százaléka támogatja” (Orbán 2019a). A miniszterelnök ekkor jelentette be a kormány „hét pontos családvédelmi akciótervét” is, amely leginkább a házassághoz és a munkavállaláshoz kötött intézkedéseket foglal magában. Ezek a családpolitikai intézkedések – szemben a „hagyományos család” ideáljával – a kétkeresős modell felé terelik a családokat (hitelfelvétel támogatása, négy- vagy többgyerekes anyák személyi jövedelemadó mentessége, autóvásárlási támogatás, családi otthonteremtési kölcsön Magyarország Kormánya 2020), hiszen ezek mind jövedelemfüggő juttatások, de a bölcsődei férőhelyek növelése is a nők munkavállalását hivatott elősegíteni.

A kétkeresős modellt erősítő családpolitikai intézkedések és a tradicionális család ideológiája közötti ellentmondással Szikra Dorottya is foglalkozik, mikor azt vizsgálja, megfelel-e az orbáni családpolitika a Csillag Tamás és Szelényi Iván szerint az orbáni rendszerre jellemző „posztkommunista tradicionalizmus” ideológiájának (2018). Szikra bemutatja az orbáni érvrendszert (a hagyományos családok felbomlása áll a népességfogyás háttérében, ezért azt kell visszaállítani) és megállapítja, hogy az orbáni családpolitika nem minden esetben következetes: a gyerekes nők foglalkoztatásának növelése ellentmond a tradicionális családmodellnek, ugyanakkor a férfi-nő házasságán alapuló család „védelmének” megfogalmazása, valamint az osztály szerinti megkülönböztetés, a szegények kirekesztése a beszédmód és az intézkedések esetében is követi a Csillag és Szelényi által megfogalmazott posztkommunista tradicionális ideológiát (2018). Tekintettel arra, hogy a munkanélküliség és a szegénység is nagyobb arányú a cigányság esetében, így a szegények kizárása mögött „implicit etnikai dimenziót is sejtethetünk” (Szikra 2018, 237).

A népesedéspolitikai diskurzusban a munka és a magánélet összeegyeztetése a nőkre vonatkozik, esetükben jelent „megoldandó problémát” (lásd erről például Novák 2020) tehát a családdal járó gondozási és házimunkákat női feladatnak tekintik. A kétkeresős modellt támogató

családpolitikai intézkedések célja bizonyos csoportok gyerekvállalásának ösztönzése, más csoportok kirekesztése, de ezek a beszédmódok és intézkedések egyúttal a nemi egyenlőtlenségek fenntartói is (Kövér 2020). Kövér szerint a „nemzethalál” diskurzus célja valójában a biohatalom megerősítése, a reprodukció felügyelete és az egyenlőtlen női-férfi viszonyok családon belüli rekonstrukciója (Kövér 2019, 25).

Nők gyermek nélkül – esettanulmány egy könyvről

A fűszöveg és az olvasók szerint is⁶ „hiánypótlónak” titulált *Nők gyermek nélkül* című interjúkötet esetében azt vizsgálom, hogyan jeleníti meg azokat a nőket, akik nem tudnak vagy nem akarnak megfelelni a gyerekvállalásra vonatkozó elvárásoknak, azaz hova helyezi el magát a könyv a fent bemutatott környezetben: megerősíti, rekonstruálja a pronatalista, gyerekközpontú diskurzust, vagy éppen ellenkezőleg, megkérdőjelezi azt.

A gyerektelen nőekkel készült interjúkat a tematikus analízis módszerével elemeztem, figyelembe véve, hogy ez egy szerkesztett kötet, tehát ezek a szövegek egyéni narratívák reprezentációi. Az elemzés során a szövegben beazonosítottam releváns mintázatokat, melyeket címkével láttam el (kódoltam), majd ezekből a kódokból tematikus egységeket alakítottam ki. A témakörök azonosításakor induktív megközelítésre törekedtem, tehát a szöveget tekintettem a kiindulópontnak, az abban többször, illetve többeknél visszatérő részeket igyekeztem beazonosítani és rendszerezni (Terry et al. 2017, 22). A tematikus analízis módszere meglehetősen rugalmas és lehetőséget biztosít a különféle megközelítések és elméleti keretek alkalmazására is. Terry és munkatársai három elméleti keretet vázolnak fel: realista (az a valóság, amit az emberek válaszolnak a kérdéseinkre), kontextualista (az egyéni valóságokat társadalmi környezetükben vizsgálja) és konstrukcionista (nincs egyetemes, elérhető valóság, hanem valóságkonstrukciók vannak), én ez utóbbi megközelítésben elemeztem a szövegeket. A folyamat során nem deskriptív, hanem látens, értelmező kódolásra törekedtem, tehát a közvetlenül ki nem mondott jelentések azonosítása volt a célom (Terry et al. 2017, 21–23).

A tematikus analízist lehet csapatmunkában is végezni, ami csökkenti a lehetséges elemzési buktatók (túl egyoldalú megközelítés, „cherry picking”, elhamarkodott témakörök létrehozása) kockázatát (Terry et al. 2017, 25). Ezeket a buktatókat úgy próbáltam elkerülni, hogy több hónapos különbséggel kétszer olvastam el a könyvet, ekkor még csak „ismerkedve” a szöveggel. A kódolást a második teljes átolvasás közben kezdtem el: először a

⁶ Az olvasói értékeléseket lásd a Moly.hu-n (2021).

nyomatott könyvben tettem jelöléseket, megjegyzéseket, miközben feljegyeztem a többször visszatérő mintákat, kulcsszavakat, és az így körvonalazódó kategóriák mentén véglegesíttem a kódolást és a rendszerezést a MAXQDA szoftver segítségével.

A narratív interjúk sokféle elemzési lehetőséget kínálnak. Az identitás narratív elmélete szerint a narratívum tulajdonképpen az életről alkotott konstrukció: az élettörténeteink elbeszélésén keresztül egyrészt feldolgozzuk az eseményeket, másrészt újra és újra megkonstruáljuk a világról alkotott nézeteinket, a világhoz való viszonyunkat és önmagunkat is. Az énelbeszélésekben megjelenő elbeszélői perspektíva, élettörténeti ív, megjelenített szereplők, időtudatosság, negatív és pozitív kifejezések aránya, a narratív koherencia és értékelés alapján lehet következtetni az identitásállapotokra és az önazonosságra is (Tókos 2006). Ez a – pszichológiai – megközelítés azért is érdekes, mert összevethető a konstrukcionista elemzési kerettel: hogyan jelennek meg az egyéni narratívákban a társadalmi konstrukciók, hogyan alkotják meg az egyéni identitást és miként hatnak az identitásállapotokra. Az identitásállapotokra vonatkozó elemzés más által szerkesztett interjúkon nem végezhető, és olyan kérdések megválaszolása sem lehetséges, hogy mennyire kiegyensúlyozottak ezek a nők, kompenzálják-e valamilyen cselekvéssel a gyerek hiányát, vagy hogy aki tudatos gyerektelenként írja le magát, valóban választotta-e, vagy csak utólag keretezi át a kialakult helyzetet.

Itt érdemes kitérni a használt fogalmakra. A szakirodalom megkülönbözteti az akaratlagos és a nem akaratlagos gyerektelenséget és az utóbbi lehetséges okaiként szokták említeni a (megfelelő) párkapcsolat hiányát, a biológiai (egészségügyi) okokat, az anyagi nehézségeket, a munkapiaci bizonytalanságokat, ápolásra szoruló rokon gondozását, az intézményi gyerekellátás elérhetőségének hiányát, illetve ezek kombinációt. Az akaratlagos gyerektelenséget hívják még tudatos, szándékolt, önkéntes gyerektelenségnek vagy gyerekmentességnek is. Előbbi angol megfelelői a *childless*, *childless by circumstance*, utóbbié *voluntary childlessness*, *childless by choice*, *intentionally childless* és a leggyakrabban használt *childfree*, mivel az nem hiányként írja le az állapotot (Kis 2018, Hayfield et al. 2019). Ez a csoportosítás is jól mutatja a gyerektelenségnek mint kategóriának a konstruáltságát, hiszen mindenki gyerektelen, amíg meg nem születik az első gyereke vagy örökbe nem fogad, a „gyerektelen” kifejezés mégis egy speciális társadalmi és demográfiai csoport jelölője lett, melyhez különféle jelentések, értékelések és értékítéletek társulnak.

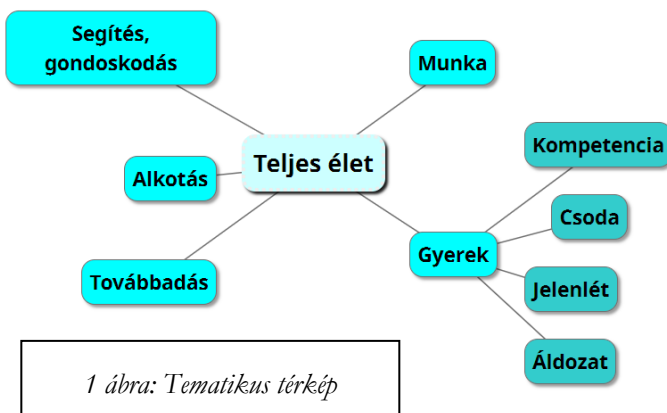
A tudatos gyerektelenekeket vizsgáló kutatások kapcsán a fiatalabb nők és a szülőképes koron már túllévő nők narratíváját is meg szokták kérdőjelezni, előbbit azzal, hogy a döntés nem lezárt, még meggondolhatja

magát, utóbbit azzal, hogy retrospektív átértékelheti, átfogalmazhatja azt, ami valójában történt, a „kognitív disszonancia” feloldása miatt (Szalma és Takács 2016, 160).

Az elemzés során igyekeztem tartózkodni az ilyen jellegű feltételezésektől, nem csak azért, mert ezek a szövegek „mindössze” reprezentációk, hanem mert az egyéni valóság megkérdőjelezése az én megközelítésemben nem releváns akkor sem, ha azt feltételezem, hogy az egyéni identitás (szubjektum) társadalmi konstrukció. Ha tehát az egyéni narratívákban megfogalmazottakat elfogadjuk az egyén valóságának, azzal nem kérdőjelezzük meg azt, hogy a szubjektum a társadalom által, az elvárások, normák mentén konstruálódik. Fontosnak tartom tehát leszögezni, hogy nem megkérdőjelezem a könyvben szereplő történeteket, hanem az azokat befolyásoló tényezőkre, elvárásokra, normákra szeretném felhívni a figyelmet, melyek nem csak az énbemutatásra, hanem a kutató pozíciójára, szemléletére is hatással vannak. Nem zárhatjuk ki, hogy a szerző személye, kérdései, a szöveg szelektálása és értelmezése valójában a saját értékrendjét tükrözi⁷, ahogy azt sem, hogy a kötetben kirajzolódó gyerekcentrikusság „a többséghez való hasonlítani vágyás manifesztálódása” (Tóth 2012, 144), vagy hogy „az emberek már gondolni sem mernek mást, mint amit elvárnak tőlük” (Adamik 1999, 198).

A tematikus analízis eredményei

A szövegekörpuszban a leginkább hangsúlyos mintázatok alapján végül az alábbi kategóriákat alakítottam ki:

⁷ Ugyanez természetesen rám is vonatkozik: a személyem, az ismereteim határai, az értékrendem hatással vannak az én problémafelvetésemre, megközelítésemre és eredményeimre.

A szövegekben visszatérő elemként jelenik meg a nők „teljes” életre vonatkozó elvárása saját magukkal szemben. Szinte mindegyiküknél megfogalmazódott az az ideológia, hogy az embernek feladata, funkciója van, amit meg kell találnia és be kell teljesítenie ahhoz, hogy tartalmas és helyes életet éljen. Ez a cél hol önmegvalósításként kereteződik (munkában való kiteljesedés, művészi alkotás, írás), hol morálisan helyes cselekedetként (örökbefogadás, gondoskodás, támogatás), vagy ezek közös metszeteként (segítő munka végzése, például pszichológus, tanár, tanító), de lehet cél, feladat a gyerekvállalás is, ami létrehozás, teremtés, a génjeink és az élet továbbadása, átörökítése, illetve mindezek valamilyen kombinációja.

Az életcél keresésével és megtalálásával párhuzamosan többekben megfogalmazódik az önismeret fontossága, illetve az egyén felelőssége abban, hogy megoldja a problémáit, fejlessze, gyógyítsa, képezze magát. Az eszközök egyéniak, a különféle (például gyerekvállalási) nehézségek kezelése érdekében a megszólaló nők közel fele járt vagy jár valamilyen terápiába, van, aki a vallás felé (kereszténység, buddhizmus) fordul, van, aki a Caminóra készül. A testi betegségek (például endometriózis) vagy meddőség esetén többen sok mindent kipróbáltak, női jogát, akupunktúrát, egészséges táplálkozást, makrobiotikus étkezést, Aviva tornát, kineziológust, talpmasszőrt, látót.

A nők egyéni felelőssége mindenféle döntési helyzetben megmutatkozik: Meddig várjon arra, hogy megtalálja a megfelelő társat? Vállaljon-e egyedül gyereket? Elvetesse-e vagy megtartsa a magzatot? Az a jobb, ha lesz gyereke, vagy az, ha nem? Mit tegyen az, aki szeretne gyereket, de hosszas próbálkozás után sem jár sikerrel? Vegyen részt lombikprogramban? Ha részt vesz valamilyen meddőségi eljárásban, de először nem marad meg a magzat, akkor mennyi próbálkozás után adja fel? Mit tegyen az, akinek olyan egészségügyi problémái vannak, hogy nem jár sikerrel a lombikprogrammal többszöri próbálkozásra sem? Fogadjon örökbe? Ha úgy dönt, hogy örökbefogadási eljárást indít, akkor milyen feltételekkel tegye?

Az interjúszövegek bemutatják, hogy az ember egész életét befolyásoló és meghatározó kérdések esetében a döntési „szabadság” nem csak az egyén céljainak eléréséhez fűződő jog, hanem a választással járó következmények és a döntés miatti felelősséggel járó nyomás is. A szövegekben egyértelműen megmutatkoznak a társadalmi elvárások, normák: a gyerekvállalás, mint alapértelmezett feladat és a nőhöz rendelt felelősség, az ideális életkor, amíg „illik” gyereket szülni, a halogatás, vagy az egyedüli gyerekvállalás következményei, megpróbáltatásai. Az anyaság többeknél a nőiesség feltételeként jelenik meg, de ha mégsem, akkor a nőkhöz rendelt egyéb szerepek, például a másokról való gondoskodás, segítség váltja ki.

A másik fő motívum, amely kirajzolódott, az a gyereket ábrázoló narratíva, amely tekinthető az attitűdkutatásokban és a népesedéspolitikai

diskurzusban megjelenő „gyermekcentrikusság” leképeződésének is. A gyerek fontosságának, szerepének jelentőségét hangsúlyozó beszédmódokat négy altéma csoportba osztottam: kompetencia, áldozat, csoda, jelenlét. Kompetencia alatt értendő, hogy a gyerekvállalás nem való „akárkinek”, ez egy kiemelt feladat, hiszen a gyerekneveléshez *alkalmasnak* kell lenni, jól kell csinálni, és ha jogosítvány nem is szükséges hozzá, önismeret mindenképp kellene. Az anyaság ugyanakkor „misztérium” és egyben felelősség is, hiszen az anya „a legfontosabb minta”, „a legközvetlenebb kapocs”. Az anyaság a nőtől „iszonyatosan nagy áldozatokat” követel, a korábbi élet feladását, önmaga igényeinek hátrébb sorolását, idejének és prioritásainak átcsoportosítását, a testi átalakulás és a karrier megszakadásának veszélyét, ugyanakkor mindezt a legtöbben teljesen természetesnek, adottnak tekintik, „ez az élet rendje”. A fentieket, valamint a gondoskodást mint a nőiség kritériumát azok sem igazán kérdőjelezik meg, akik nem szeretnének gyereket. Ha valaki realizálja a társadalmi elvárásokat, a rendszerszintű problémákat, az is leginkább megmarad a tudomásul vételnél, esetleg egyéni szintű „lázadásnál”, azaz ritkán vetődik fel hatalmi szereplők konkrét felelőssége, vagy a rendszer egyenlőtlenségeinek aránytalansága. Az anyasággal járó áldozatok hangsúlyozása nem csak arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire nehéz ma egy anyának, hanem egyúttal fel is értékeli a szerep fontosságát, jelentőségét. Ezzel párhuzamosan többen másodrendűként állítják be magukat, és így a gyerektelen nőket általában.

Az anyaszerep, illetve a gyerek „presztízsét” növeli a másik két kategória is. Ez egyrészt a gyerek ábrázolásában mutatkozik meg, aki „hatalmas öröm”, „varázslat” a „család szemefénye”, egy „csoda”, akit nem lehet nem szeretni, másrészt abban, hogy egy-két kivételtől eltekintve mindegyik szövegben találunk példát a gyerekekkel való foglalkozásra, ami lehet a rokonok vagy a barátok gyerekeinek gondozása, más gyerekekkel való törődés, önkéntes munka, bébiszitterkedés, a partner gyereke, esetleg tanítványok.

Erre a mintázatra hívja fel a figyelmet a szerző mindhárom vele készült interjúban, aki szerint, ha gyerektelen valaki, az még „nem jelenti azt, hogy terméketlen is”. Megfogalmazása szerint az interjúalanyok közül sokan segítenek családon belül, vagy foglalkoznak gyerekekkel a munkahelyükön, illetve néhányan közülük alkotó emberek, „tehát valahogy mindenki termőre fordul” (Tanács 2019b). A kötetben olvasható narratíva–reprezentációkban tettenérhető az anyasághoz, gyerekvállaláshoz kapcsolt társadalmi normák rekonstrukciója és az érték létrehozásának fontossága, és ezeket a gondolatokat ismétli meg a könyv szerzője is a vele készített interjúkban.

Az interjúkészítés során a kutató, az interjú készítője része, szereplője az interjúnak, hiszen interakcióban van az alannyal, bármennyire is törekszik

a torzítások csökkentésére, a személye hatással lesz az eredményekre a kérdésfeltevéstől a párbeszéd alakulásán át a szövegek értelmezéséig, elemzéséig (Solt 1998, Seidman 2002). A kutatás eredménye, érvényessége és megbízhatósága – e konkrét esetben pedig a könyv végleges szerkesztett szövege és a szerző értelmezése – tehát nagyban függ a kutató személyétől, de az interjúalanyok „tetszeni akarásától” is, a beszélő ugyanis rendszerint szeretne valamilyen – legtöbbször pozitív – benyomást tenni magáról a hallgatóságnak (Solt 1998). A szövegek olvasásakor ezt is érdemes szem előtt tartani, különösen azért, mert jelen esetben nem „csak” egy tudományos kutatás, vagy egy privát beszélgetés keretében zajlott az énbemutató, hanem egy ismert, populáris könyveket publikáló kiadó által megjelentetett kötethez adták a történetüket az interjúalanyok.

A könyvben Tanács Eszter felkérésére öt szakember is nyilatkozik, akiknek a megszólítását azért tartotta fontosnak, hogy a nők szubjektív tapasztalatai mellett megjelenjenek „objektív szempontok is” (Tanács 2019c). Az öt szakértő egy családszociológus, egy történész, két klinikai szakpszichológus és egy pszichiáter. A szakértői interjúk kapcsán is megjegyzendő, hogy szerkesztett kötetet olvasunk, így nem tudjuk, hogy a szövegek szó szerinti leírások-e és hogy az interjúk készítése során elhangzott-e előzetesen valamilyen instrukció.

A könyvben olvasható szakértői interjúk a reprodukció kérdéseit szintén elsősorban a nőkre vonatkoztatva tárgyalják, róluk szól a diskurzus, ők a címzettek, érintettek, megszólítottak. Ennek oka lehet, hogy a könyv szerzője csak gyerektelen nőkkel készített interjúkat, férfiakkal nem, de az is elképzelhető, hogy maguk a szakértők (is) a nőket tekintik a reprodukció elsődleges szereplőinek. A szakértői megszólalók saját hivatásuk, tapasztalatuk és megközelítésük alapján beszélnek hozzánk, ebből a szerepből, pozícióból nem is lépnek ki. A két pszichológus és a pszichiáter az egyéni szintekre fókuszál a problémák meghatározása és a lehetséges megoldások tekintetében is és elsősorban az általuk gyakorolt módszerek ismertetésére és jelentőségére koncentrálnak, úgymint a meddőségi és örökbefogadási eljárások, stresszkezelés, terápiás lehetőségek. Nem fogalmazódik meg a strukturális problémák és a pronatalista népesedési diskurzus kritikája, a nemek egyenlőtlen helyzete, az elvárások létjogosultságának kérdése, megjelenik viszont az a motívum, hogy ha valakinek valamilyen okból mégsem lesz gyereke, attól még „élhet értékes életet”, azaz mindenképp hasznossá, értelmessé kell tenni az életünket.

Mit tegyen hát az a nő, aki gyereket szeretne, de nem sikerül megfogannia? Vegyen részt meddőségi kezelésen, fogadjon örökbe, menjen szomatodrámára, pszichoterápiába, sajátítsa el az autogén tréninget? Vagy „béküljön meg” a sorssal és keressen valami más hasznos, „értelmes”

tevékenységet, amivel hozzájárulhat a társadalmi jóléthez? A rengeteg (szakértők és a gyerektelen nők által is bemutatott) módszer, eszköz adhat reményt, de a döntéssel, választással járó felelősség nyomása egyúttal meg is nehezíti a helyzetet.

A szerző azért vágott bele a könyv írásába, mert saját életében és a közvetlen környezetében is rendszeresen visszatérő téma a nők körében a gyerekvállalás és mert szerette volna bemutatni, hogy a gyerektelen nők legalább annyira sokfélék, mint az anyák, így történetüket megismerve „nagyobb empátiával fordulhatnak felénk” a gyerekesek (Tanács 2019a 17–19). Tanács azért csak nőekkel készített interjút, mert „a kormány gyerekvállalásra buzdító üzenetei is a nőket célozzák meg” (Tanács 2019b), és mert „a nőekkel szemben egészen mások az elvárások” (2019d). Azzal, hogy a férfiakat nem kérdezi, nem csak kizárja őket a női–férfi viszonyok tárgyalásából (ami nélkül nehéz a gyerekvállalásról beszélni), de a felelősségüket és a szerepüket is relativizálja. Azzal pedig, hogy a férfiaknak nem kell a történeteiket, indokaikat elmesélni ahhoz, hogy nagyobb empátiával forduljanak felénk a gyerekesek, gyakorlatilag igazolja és megerősíti az egyenlőtlen elvárásokat, különösen azt figyelembe véve, hogy a felkért öt szakemberből kettő férfi, azaz szakértőként számít a férfiak véleménye.

Összefoglalás

A mai magyarországi népesedéspolitikai diskurzus a családpolitikai intézkedéseket legitimáló eszköz, mely fenntartja az egyenlőtlen nemi viszonyokat is. A különböző szinteken, hol burkoltan, hol explicit elhangzó üzenetek együtt célozzák a népesedési folyamatok szabályozására vonatkozó törekvéseket: a már egyébként is privilegizált helyzetben lévő (fehér, heteroszexuális, házasságban élő, dolgozó, felső- és középosztálybeli) emberek reprodukciójának ösztönzését, és a többiek reprodukciójának csökkentését. A diskurzus elsődlegessé tételét és tudatformáló hatását növeli a mindenféle változatokban és különböző csatornákon kommunikált újra és újra ismétlés (Foucault 1991, van Dijk 2000). Ennek az ismétlésnek további elemei a „családbarát szemlélet közgondolkodásba beemelését” célzó „családbarát ország projekt”, a „családok éve”, a „házasság hete”, vagy az olyan, a kormány által létrehozott „családok és a népesedés ügyét szolgáló” szervezetek tevékenysége, melyek bemutatására e tanulmány keretein belül nincs lehetőség.

Ebbe a népesedéspolitikai diskurzusba ágyazódik bele és egyúttal meg is teremti annak kontextusát a fent bemutatott demográfiai narratíva. A demográfia célja eredetileg a vizsgált népesség leírása, a változások okainak feltárása és a várható folyamatok előrejelzése, azonban a bemutatott kutatások

nem „csak” alapértelmezettnek veszik az egyenlőtlen női–férfi viszonyokat (melyet „tradicionális értékeknek” hívnak) és az egyébként megkérdőjelezhető mértékű hazai gyerekcentrikusságot, hanem részt vesznek azok meg- és újrakonstruálásában is.

„A mérhetőség semmiképpen nem garantálja azt, amit hűvös objektivitásnak vagy tárgyilagosságnak lehet nevezni”, mondja Heller, Némedi és Rényi (1990, 18). A tudás létrehozásának körülményei, a kutató személye, pozíciója szükségszerűen meghatározza azt, amit az adott témával kapcsolatban megismerhet vagy megismerni „szeretne”, mégis hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a kutató, a szakértő semleges, előítéletektől mentes álláspontot képvisel, a kutatás során kapott eredmények alapján von le következtetéseket és tesz észszerű megállapításokat. A kutatók saját pozíciójának meghatározó szerepét mutatja az is, hogy a könyv pszichológushallgató szerzője összesen öt szakértőt kért fel, akik közül kettő pszichológus és egy pszichiáter.

A *Nők gyermek nélkül* című kötet szerzőjének célja az volt, hogy növelje a gyerektelen nők iránti empátiát, elfogadást, ugyanakkor a szerző azzal, hogy csak nőekkel készített interjút (ami a könyv címe alapján azok számára is egyértelmű, akik nem olvasták), – vélhetően szándékai ellenére – beleillesztette a könyvét a nőket megszólító és felelősségre vonó népesedéspolitikai diskurzusba, és egyúttal a könyvről szóló beszédet is arra predesztinálta, hogy csak a nőkről szóljon. A férfiak nincsenek felelősségre vonva, megszólítva, nem kell magyarázkodniuk, az életük értelmét másban keresniük. A *nők* gyerektelenségét firtató narratíva fenntartja és folyamatosan újratelemi nem csak a válasza (indoklás, magyarázat, motiváció) való igényt, hanem az egyenlőtlen nemi viszonyokat is, egyúttal előírja a nők számára a lehetséges feloldást: kiteljesülés más, lehetőleg hasznos, értékes dologban; úgymint alkotás, gondoskodás, segítség, mások gyerekeivel való törődés.

Mindemellett a probléma és a megoldás egyéni szinteken jelenik meg. Az egyén döntése, hogy mihez kezd az életével – a nőknek leosztott szerepek alapján ez elsősorban a persze a reprodukciót és az ahhoz szükséges fizetetlen munkák ellátását jelenti –, és hogy ha nem lesz gyereke, akkor miben másban teljesedik ki. Mert hogy ki kell teljesedni és meg kell magunkat valósítani, az biztos. Byung Chul Han koreai-német filozófus Foucault biopolitika és biohatalom fogalmát továbbgondolva a pszichohatalom, és a pszichopolitika fogalmával írja le a modern társadalmi és hatalmi viszonyokat, melyben már az egyén lelke, tudata az irányítás fő célpontja és amely így az egyén újfajta felügyeletét biztosítja (Han 2020, Éber 2017).

A problémák individuális szinthez kötésének elterjedésében szerepet játszik a pszichológia mint tudomány is. A kritikai pszichológia szerint a pszichológiatudomány által is megerősített individualizmus elterjedésével az

egyénnek tulajdonított személyes problémák megoldása is automatikusan az egyén feladata lett. A kritikai pszichológia nem kérdőjelezi meg a pszichológusok segítő szándékait vagy a pszichológia mint tudomány létjogosultságát, hanem a társadalmi kontextus háttérbe szorulásának következményeire hívja fel a figyelmet. A nehézségek megoldása során a társadalmi kontextus figyelmen kívül hagyása nem csak felmenti a problémák kezelésének felelőssége alól a politikai döntéshozókat, hanem elmélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket is, hiszen nem egyformák a feltételek, élethelyzetek. Ennek az értelmezésnek a folyamánya, amikor azt gondoljuk, hogy csak rajtunk múlik a saját boldogságunk, vagy hogy mit érünk el az életben (Prilleltrensky és Fox 1997). A kritikák indoklására (a saját életének a sikeréért és sikertelenségéért is elsősorban önmagát felelőssé tevő egyén nehézségei, „szabad akaratként” keretezett döntési dilemmái, valamint a szakértők személyének, pozíciójának tudáslátrehozásban meghatározó szerepe, értékítéleteik és érdekeik megjelenése) számos példát láthattunk a *Nők gyermek nélkül* című könyvben is.

A tanulmányban bemutatott reprodukcióra vonatkozó narratívák egymást erősítve és fenntartva hatnak az egyénekre, akik internalizálják és maguk is újratermelik ezeket a normákat és értékeket. Az uralkodó népesedéspolitikai diskurzus hozzájárul a társadalmi nemi egyenlőtlenségek fenntartásához is, hiszen az alárendelt, fizetetlen házimunkák és gondozási feladatok elvégzését a kötelezően előírt anyaság járulékos költségeként normalizálják. Ugyanakkor ne legyenek illúzióink a diskurzust uraló hatalmi szereplők szándékairól, hiszen a gyerek valójában közjóság (Orbán 2021), azaz potenciális fogyasztó és termelésre fogható erőforrás, ezért a gyerek fontosságának ideológiája elsősorban ennek a hasznos, lehetőleg „ideális családba” született közjóságnak az előteremtését ösztönző eszköz.

Felhasznált irodalom

- Adamik, Mária. 1999. „Lehetséges-e kritikai demográfia?” *Demográfia* 42 (3-4): 193–202.
- Adamik, Mária. 2000. „Család versus népesség. Reflexiók Melegh Attila írására.” *Replika* (40): 197–200.
- Csányi, Gergely és Kerényi Szabina. 2018. „A ‘jó anya’ mítosza Magyarországon a reprodukció munkája és a piac globális történetének szempontjából.” *Fordulat* (24): 134–160.
- Éber, Márk Áron. 2017. „A lelkünkben duruzsoló hatalom: Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái.” *Eszmélet* (113): 190–199.

- Foucault, Michel. 1992. „Bio-politika és bio-hatalom.” *Pompeji* (1): 118–129.
- Foucault, Michel. 1991. „A diskurzus rendje.” *Holmi* 3 (7): 868–889.
- Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Han, Byung-Chul. 2020. *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Hayfield, Nikki, Gareth Terry, Victoria Clarke és Sonja Ellis. 2019. “Never say never? Heterosexual, bisexual, and lesbian women’s accounts of being childfree.” *Psychology of Women Quarterly* 43 (4): 526–538.
- Hays, Sharon. 1996. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Heller, Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes. 1990. „Népesedési viták Magyarországon 1960-1986.” In Monigl István (szerk.) *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitáulése*. Budapest: KSH, 13–125.
- Kapitány, Balázs és Spéder Zsolt. 2018. „Gyermekvállalás.” In Monostori Judit, Óri Péter és Spéder Zsolt (szerk.) *Demográfiai portré 2018*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 47–64.
- Kis, Andrea. 2018. „Az önkéntes gyermektelenség pszichológiája: szakirodalmi áttekintés.” *Magyar Pszichológiai Szemle* 73 (4): 599–641.
- Kövér, Ágnes. 2018. „[Nemzeti konzultáció 2018 – a családok védelméről: töprengések a konzultáció ‘kérdéseiről’ \(1. rész\)](#).” *TNTeF* 8 (2): 66–79. 2021. október 14.
- Kövér, Ágnes. 2019. „[Nemzeti konzultáció 2018 – a családok védelméről: töprengések a konzultáció ‘kérdéseiről’ \(2. rész\)](#).” *TNTeF* 9 (2): 23–38. 2021. október 14.
- Kövér, Ágnes. 2020. „Családpolitika, biopolitika és politikai technológiák.” *Szociálpedagógia* (15): 31–51.
- Magyarország Kormánya. 2020. „[Magyarország 2020. évi nemzeti reform programja](#).” [Ec.europa.eu](https://ec.europa.eu). 2021. október 14.
- Melegh, Attila. 2000. „Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában.” *Replika* (39): 157–175.

- Moly.hu Olvasói értékelések. 2021. „[Nők gyermek nélkül – Tanács Eszter – Könyv – Moly.](#)” 2021. október 14.
- Murinkó, Livia. 2014. „A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás.” *Szociológiai szemle* 24 (1): 67–101.
- Novák, Katalin. 2020. „[Novák Katalin az Axiómán: Hogyan lehet sikeres egy nő?](#)” 2021. október 14.
- Orbán, Viktor. 2019a. „[Orbán Viktor évértékelő beszéde.](#)” Miniszterelnök. 2021. október 14.
- Orbán, Viktor. 2019b. „[Orbán Viktor beszéde a III. Budapesti Demográfiai Fórumon.](#)” Miniszterelnök. 2021. október 14.
- Orbán, Viktor. 2021. „[Orbán Viktor a Kossuth Rádió 'Jó reggelt, Magyarország!' című műsorában.](#)” Miniszterelnök. 2021. október 14.
- Óri, Péter. 1998. „A demográfiai statisztika összehasonlító története.” *Demográfia* 41 (1): 116-128.
- Pongrácz, Tiborné. 2007. „A gyermekvállalás, gyermektelenség és a gyermek értéke közötti kapcsolat az európai régió országaiban.” *Demográfia* 50 (2–3): 197–219.
- Pongrácz, Tiborné. 2011a. „Bevezető.” In Uő. (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. Kutatási jelentések 91*, Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 7-16.
- Pongrácz, Tiborné. 2011b. „A demográfiai értékrend változásában szerepet játszó főbb népesedési folyamatok.” In Uő. (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. Kutatási jelentések 91*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 17-36.
- Prilletrensky, Isaac és Dennis Fox. 1997. „Introducing Critical Psychology: Values, Assumptions, and the Status Quo.” In Dennis Fox és Isaac Prilletrensky (ed.) *Critical Psychology. An Introduction*. London: SAGE Publications, 3–20.
- S. Molnár, Edit. 2011a. „Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése.” In Pongrácz Tiborné (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. Kutatási jelentések 91*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 37–67.
- S. Molnár, Edit. 2011b. „A közvélemény gyermekszám-preferenciáinak alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben.” In Pongrácz

- Tiborné (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. Kutatási jelentések 91.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 69–94.
- Spéder, Zsolt. 2011. „Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon.” In Pongrácz Tiborné (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. Kutatási jelentések 91.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 129–148.
- Seidman, Irving. 2002. *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Solt, Otilia. 1998. „Interjúzni muszáj.” In Uő. (szerk.) *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások. Első kötet.* Budapest: Beszélő Szerkesztőség, 29–45.
- Szalma, Ivett és Takács Judit. 2016. „Gyermektelenség Magyarországon: Mítoszok és kutatási eredmények.” *Magyar Tudomány* 177 (2): 159–167.
- Szikra, Dorottya. 2018. „Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában.” In Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.) *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások.* Budapest: L'Harmattan, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 219–241.
- Szöllősi, Gábor. 2012. *A társadalmi problémák (konstrukcionista) elméletének alapjai.* Miskolc: Z-Press Kiadó.
- Tanács, Eszter. 2019a. *Nőke gyermek nélkül.* Budapest: HVG Könyvek Kiadó.
- Tanács, Eszter. 2019b. „[Nem szült, akkor biztos önző.](#)” *Index.* 2021. október 14.
- Tanács, Eszter. 2019c. „[A gyermektelenség nem szégyellni vagy titkolni való dolog.](#)” *HVG.* 2021. október 14.
- Tanács, Eszter. 2019d. „[Nem mindenkinek az az útja, hogy anya legyen.](#)” *Glamour.* 2021. október 14.
- Terry, Gareth, Nikki Hayfield, Victoria Clarke és Virginia Braun. 2017. „Thematic analysis.” In C. Willig és W. Stainton-Rogers (ed.) *The SAGE handbook of qualitative research in psychology.* London: SAGE Publications, 17–36.
- Tókos, Katalin. 2006. „Énbemutató, önjellemzés és identitáspróbák (az interneten) narratív-kommunikatív szemszögből.” *Új Pedagógiai Szemle* 9 (56): 62–71.
- Tóth, Olga és Dupcsik Csaba. 2007. „Családok és formák - változások az utóbbi ötven évben Magyarországon.” *Demográfia* 50 (4): 430–437.

- Tóth, Olga. 2012. „Új anyák és új apák. A gyerekvállalás motivációi.” *Demográfia* 55 (2–3): 136–146.
- van Dijk, Teun A. 2000. „A kritikai diskurzuselemzés elvei.” In Szabó Márton, Kiss Balázs és Boda Zsolt (szerk.) *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 442–477.